

**TÜRK HUKUK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI**

Journal of Turkish Legal History

ISSN: 1306-6889

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Journal of Turkish Legal History

Sayı 17, 2014 (Bahar)

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü	Fethi Gedikli (İstanbul Üniversitesi Sadri Maksudi Arsal Hukuk Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü)
Kurucular	M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, Fethi Gedikli, M. Macit Kenanoğlu, Mustafa Şentop, Mürteza Bedir
Yayın Kurulu	M. Âkif Aydın, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, Fethi Gedikli, M. Macit Kenanoğlu, Mürteza Bedir, Sami Erdem, Ayhan Ceylan, Cihan Osmanağaoğlu Karahasanoğlu
Danışma Kurulu	İdris Bostan (İstanbul Ü.), Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Mehmet İpşirli (İstanbul Medipol Üni.), İsmail E. Erünsal (İstanbul 29 Mayıs Üni.), M. Emin Artuk (İstanbul Medipol Üni.), İbrahim Kâfi Dönmez (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Kemal Beydilli (İstanbul 29 Mayıs Üni.), Engin Deniz Akarlı (İstanbul Şehir Üni.), Sevgi Gül Akyılmaz (Ankara Hacı Bayram Veli Üni.), Mustafa Avcı (Ankara Sosyal Bilimler Üni.), Yusuf Karakoç (Dokuz Eylül Üni.), Nevin Ünal Özkorkut (Ankara Üni.)
Editör	Fethi Gedikli
Yardımcı Editör	Ali Adem Yörük
Sekreterlik	Furkan Şahan
Baskı	Mikyasa Basım Yayın Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti Örnektepe Mahallesi, Pazaraltı Sokak No:96 Beyoğlu/İstanbul 0212 528 95 28
Baskı Tarihi	Ekim 2019

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir.
Dergide yer alan yazıların ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yönetim

İstanbul Üniversitesi Sadri Maksudi Arsal
Hukuk Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi
İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Merkez Bina
Oda 58 Beyazıt/İstanbul/Türkiye
e-posta: hukuktarihimerkezi@istanbul.edu.tr

Bu sayı Sancaktepe Belediyesi'nin katkılarıyla basılmıştır.
Belediye Başkanı Av. Şeyma Döğücü'ye teşekkür ederiz.

Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları

Sayı 17 • 2014 (Bahar)

İçindekiler

Osmanlı Devleti'nde Sahih ve Gayrisahih Vakıflardaki ve Mîrî Arazideki
Tasarruf Hakkı Arasındaki Farkın, Hakir ve İntikale İlişkin Hükümler 5
Bağlamında Değerlendirilmesi

İrem Karakoç

Türk Kağanlığı Hukuku "Töre" ve Köl Tigin 61

Hasan Göktürk Erdoğan

Belgeler/Notlar

II. Meşrutiyet'te Siyasal İktidarın Sorgulanması: 77

Kavasoğlu Fuad'ın Léon Duguit Çevirisi

Emre Partalçı

TÜRK KAĞANLIĞI HUKUKU “TÖRE” VE KÖL TİĞİN

THE TURKIC KHAGANATE CUSTOM “TÖRE” AND KÖL TİĞİN

Hasan Göktürk Erdoğan*

ÖZ

X. yüzyıldan evvel göçebe Türk devlet ve kavimlerinde yer alan sözlü hukuk kuralları olarak bilinen töre kuralları, göçebe toplum hayatında hemen her konuda önemli bir düzenleyici görevi üstlenmektedir. Bunlar arasında en önemli konuların başında devlet hukuku ile ilgili kurallar yer almaktadır. Taht tevarüs sistemi, kut, orun, görev yetkilendirme, ülüş, ad/unvan alma, vs. gibi devlet hukukunu ilgilendiren kurallar önemli bir yere sahiptir. Devlet töresinin Türk Kağanlığı'nda (Kök Türkler) etkin bir şekilde uygulandığı bilinmektedir. Türk tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biri olan Köl Tigin, Türk Kağanlığı'nın ikinci evresinin meşhur hükümdarı Kapgan Kağan zamanından kardeşi Bilge Kağan'ın iktidarı boyunca devletin siyasi tarihinde etkin bir rol oynamıştır. Bu bildiri, Köl Tigin'in yaptığı işler ve önemli görevlerde gösterdiği kahramanlıklardan ötürü devlet töresine göre bir unvan veya yetki almasını gerektirmesine karşın neden bir terfi alamadığı ile ilgili hususları ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bilge Kağan, Köl Tigin, Yabgu, Şad, Töre, Ad/Unvan Alma

ABSTRACT

Töre rules, known as unwritten law or customs in nomadic Turkish states and tribes before the 10th century, play an important regulatory role in almost all aspects of nomadic society. One of the most important issues is the rules of state law. Throne monotheism system, kut, orun, task authorization, idealization, name / title, etc. The rules of state law, such as, have an important place. It is known that customs (Töre) are

* Ege Üniversitesi, TDAE Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Doktora öğrencisi. e-mail: gokturkero7@hotmail.com.

effectively implemented in The Turkic Khaganate. Köl Tigin, one of the most important figures in Turkish history; from the time of the famous ruler of the second phase of the the Turkic Khaganate, Kapgan Kagan, he played an active role in the political history of the state during the rule of his brother Bilge Kagan. This paper examines the reasons why Köl Tigin has received a title or authority according to the state ceremony due to his work and heroism in important positions, but why he has not received a promotion.

Keywords: Bilge Kagan, Köl Tigin, Yabgu, Şad, Törü, Name / Title

*

Erken dönem Türk tarihi üzerine yapılan araştırmalarda birincil kaynaklar önemli bir yer tutmaktadır. Eski Türklerde tarihyazımı neredeyse hiç yok denecek kadar az olduğundan, kurdukları devletlerin ve toplumlarının tarihini, kültürlerini veya diğer medeniyetler ile olan ilişkilerini ağırlıklı olarak işbu komşu milletler ve yabancı seyyahlar kayıt altına almıştır. Birincil kaynaklar arasında en önemlileri, dönemin canlı tanığı olarak gördüklerini ve bizzat yaşadıklarını kayıt eden yazarların belgeleri olmaktadır. Bu yazarlar arasında liderlerin tuttuğu kayıtlar Türk tarihinde çok nadiren rastlanmaktadır. Eski Türk liderleri Hitit kralları gibi yıllık olarak yaptıkları işleri kayıt altına alma gelenekleri olmadığından, bu durum erken dönem Türk tarihini araştıran bir tarihçiyi yabancı kaynakların verdiği bilgilere bağımlı kalmaya mecbur bırakmaktadır.

Elbette Türk hükümdar ve devlet adamlarının yazdığı belgeler de yok değildir. Bunlara yakınçağımızdan geçmişe doğru birkaç örnek ile sıralarsak Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün Nutuk'u, Emir Timur'un Tüzükatı, Gazi Zahirüddin Muhammed Babür'ün Vakayinamesi, Nüzamü'l-mülk Siyasetnamesi, Sebük Tegin'in Pendnamesi, vs. sayılabilir. Bu tür belgelere yönelik en erken örnek, Türk Kağanlığı'nın (Kök Türk) ikinci döneminin en önemli hükümdarı Bilge Kağan ve onun akıl hocası olan büyük devlet adamı Bilge Tonyukuk'a ait yazılı bengu taşlar olan Orhun Yazıtları'dır.

I. Türk Kağanlığında İdarî Yapı ve Töre

Orhun Yazıtları Türk Kağanlığı (Kök Türk) tarihinin siyasi olaylarını vermesinin yanı sıra Türk devlet hukuku ve toplum hayatı ile ilgili bilgiler

içermesi yönünden de büyük önem arz etmektedir. Tonyukuk, Köl Tigin¹ ve Bilge Kağan için dikilen bu üç abidevi yazıtta, özellikle sözlü hukuk olarak bilinen töre hakkında doğrudan olmasa da dolaylı yönden bilgiler yer almaktadır.

Orhun Yazıtlarında sıklıkla dile getirilen ve sözlü hukuk kuralları olarak bilinen töre², Türk toplum hayatının hemen her alanında yer almakta ve tıpkı diğer tüm inançlarda ve hukuk kurallarında olduğu üzere toplumsal hayatı düzenleyici bir vazife görevi taşımaktadır.³ Bu bağlamda eski Türk töresi, kağanlık, kut, orun, ülüş, ad/unvan alma gibi devlet yönetimi ile ilgili konuları da bünyesinde barındırmaktadır.

Türk Kağanlığı teşkilatlı bir yapı üzerinde şekillenmiştir. Hükümdarlarına kağan⁴ ve onların eşlerine de katun⁵ denilmektedir. Hükümdarlar, ak kemik olarak bilinen *kut*⁶ sahibi soylu bir aileye mensup olmak zorundaydılar.⁷ Sadece soylu zümreden gelen erkek fertlere Tengri tarafından *kut* verilmekteydi

¹ Köl Tigin veya Kül Tigin adı ile ilgili ilim dünyasında L. Bazin, V. Thompsen, W. Radloff, O. F. Sertkaya, vs. gibi çeşitli ilim adamlarının görüşleri söz konusudur. Bu makale de bu tartışmalara yer vermeyip, “Köl Tigin” şeklinde kullanmayı uygun bulduk. Söz konusu görüşler hakkında bilgi almak için bkz. Nurdin Useev, “Köl Tigin Kişi Adı ve Manas’ın Ayköl Epiteti”, *Dil Araştırmaları*, Bahar, Sayı: 20, 2017, s.149-150; Osman Fikri Sertkaya, “Göktürk Tarihinin Meseleleri: Kül Tigin mi-Köl Tigin mi?”, *Türk Edebiyatı*, Sayı 35, 1974, s.23-25; Louis Bazin, “Kül Tegin Mi, Köl Tegin Mi?”, *Dil Araştırmaları*, çev. Ebru Kabakçı, 2016, Güz, Sayı 19, s.209-214.

² Töre: geleneksel ve göreneksel yazılmamış kanun demektir. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, Oxford University Press, 1972, s.531-532.

³ Osman Karatay, “Töre Yapmak, Âdet Çıkartmak Eski Türklerde Oydaşılmış Hukukun Toplumsal Temelleri”, *1. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri (21-22 Aralık)*, ed. Fethi Gedikli, İstanbul, 2012, s.2.

⁴ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Çorum, KaraM, 2006, Genişletilmiş 2. Baskı, s.172; Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988, s.26-28.

⁵ Golden, *a.g.e.*, s.174.

⁶ Kut sözcüğü DLT’de “talih, şans, uğur, baht, saadet ve devlet” anlamlarına karşılık gelmektedir. bkz. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk*, haz. Ahmet B. Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu, Ankara, TDK Yay., 2015, 2. Baskı, s. 44, 132, 133, 140, 185, 267, 299. Clauson, Eski Türkçede yaygın kullanım gören bu sözcüğün “iyi talih, cennetten gelen lütuf, mutluluk, yaşam gücü, ruh” anlamlarını kapsadığını da ifade etmektedir. Ayrıca bu sözcük ‘-lug’ eki alması ile *kutlug* şeklinde bir niteleme sıfatı haline geldiğinde, “kutlu, taligli, bahtlı, lütuflu ve devletli” anlamlarını ihtiva etmektedir. Ayrıca bkz. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.594, 601.

⁷ Osman Karatay, *Hazarlar - Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Ankara, Kripto Yay., 2014, 1. Baskı s.110.

ve bu kut ile *İl*'⁸ yönetme hakkına sahip oluyorlardı. Aileden olmayan herhangi birinin seçimle gelmesi söz konusu dahi olmamaktaydı.⁹ Hatta hükümdarların yabancı hatunlardan olma çocuklarının bile taht üzerinde hakları yoktu. Bu nedenle kağan ailesinin kadınlarının da soylu bir aileden gelmesi ve yabancı olmaması gerekmektedir.¹⁰

Türklerde kağanlar aile ve ileri gelen beylerden oluşan bir kurul tarafından seçilmekteydiler¹¹ ve kağanlık belirli şartlara uygun olmayı gerektiriyordu. Bu taht tevarüs sistemine göre öncelik ölen kağanın büyük oğluna tanınmaktadır.¹² Şayet bu kişi bilgili, adil, cesur değilse; akli yönden ve kan bakımından kusurluysa veya uygun yaşı karşılamıyorsa; kağanlık varsa küçük oğullarından uygun olan birine düşmektedir. Eğer ölen kağanın oğulları da bu koşulları sağlayamıyorlarsa, o zaman kağanın kendisinden küçük erkek kardeşlerinden büyük olana bu hak verilmektedir. Ancak kağan olan amca, bu görevi bir bakıma naiplik şeklinde yürütmektedir. Dolayısı ile kendisinden sonra öncelik büyük oğluna değil, merhum ağabeyinin artık olgun yaşlara gelen çocuklarına tanınmaktadır. Dolayısı ile Gumilëv'inde ifade ettiği üzere Türk Kağanlığı taht tevarüs sisteminde çapraz bir uygulama söz konusu olmaktadır.¹³ Bu sisteme örnek verecek olursak; Türklerin ikinci hükümdarı Kara Issık Kağan öldükten sonra yerine o sırada yaşı küçük olan oğlu Şetu değil, küçük kardeşi Mukan tahta geçmiştir.¹⁴ Mukan Kağan öldüğünde yerine soylu olmayan

⁸ DLT'ye göre *İl*, "devlet, ülke, eyalet" anlamına gelmektedir. Bkz. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lûgati't-Türk*, s.20, 23, 52, 152, 236, 240, 302, 356, 398, 443.

⁹ Karatay, *Hazarlar*, s.105.

¹⁰ Hasan Göktürk Erdoğan, *Türk Töresi: Eski Türklerde Töre Uygulamaları*, Ankara, Karakum Yay., 2018, 1. Baskı, s.95.

¹¹ Erdoğan, *Türk Töresi*, s.83. Çin kaynaklarında Mukan Kağan'ın oğlu Talopien'in annesinin alt tabakadan olmasından ötürü ileri gelen beyler tarafından kağan olmasına izin verilmediği ve onun yerine Tapo Kağan'ın oğlu Anlo'nun seçildiği söylenmektedir: "Doğu Türklerinin kağanı Mukan, ölürken oğlu Talopien'in yerine tahtı küçük kardeşi Tapo Kağan'a bıraktı. Tapo Kağan'da ölmeden önce, oğlu Anlo'nun değil, Talopien'in tahta çıkarılmasını emretti. Fakat halk (beyler), Talopien'in annesinin aşağı tabakadan olması sebebiyle onu başa geçirmek istemediler ve sonuçta Anlo'yu tahta çıkardılar." Burada çok açık bir şekilde kağan seçilirken karar merciinin beylerden oluşan bir kurulun elinde olduğu görülmektedir. Bkz. Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, İstanbul, Selenge Yay., 2013, 2. Baskı, s.79-80.

¹² Lev Nikolayeviç Gumilëv, *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay., 2011, 7. Baskı, s.80.

¹³ Gumilëv, *a.g.e.*, s.80-81,

¹⁴ Mai-Tsai Liu, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu - Deniz Banoglu, İstanbul, Selenge Yay., 2011, 2. Baskı, s.18-19; Gumilëv, *Eski Türkler*, s.45.

eşinden olan oğlu değil, küçük kardeşi Tapo başa geçmiştir.¹⁵ Aynı şekilde İltirış Kağan öldükten sonra yerine küçük yaşta olan oğulları Bilge ve Köl Tigin değil, kardeşi Kapgan kağan olarak seçilmiştir.¹⁶

Yeni bir kağan seçildiğinde devletin iç teşkilatında da bir hareketlilik söz konusu olmaktadır. Tıpkı günümüz Türkiye’sinde olduğu üzere milletvekili seçimlerinden sonra yeni kabinenin oluşturulması ve yeni bakanların atanmasında veyahut 30 Ağustos Zafer Bayramı’ndan sonra zamanı gelen subay ve astsubayların yeni rütbelerinin Cumhurbaşkanı tarafından onaylanmasından bilindiği üzere, Türk Kağanlığı kademelerinde de böyle bir hareketlilik söz konusu olmaktadır. Kağan tahta geçtikten sonra yapacağı ilk iş önce devletin kendisinden sonraki ikinci adamı yabguyu, ardından da sağ ve sol komutanlıkları olan şadları tayin etmektir.¹⁷ Bu terfiler ve tayin işlemlerinin ardından dereceleri yükselen bu kişilere kağanın otağında oturacakları yeni yerleri gösterilmektedir. Bu mevkilere *orun*¹⁸ denilmektedir.

Türk Kağanlığı kurulduğundan itibaren benzer atamalar söz konusu olmuştur. Bumin 552 yılında kağan olarak başa geçtiğinde ülkenin batısını yönetmesi için kardeşi İstemi’yi yabgu olarak tayin etmişti.¹⁹ Tapo’da 572 yılında

¹⁵ Chavannes, *Batı Türkleri*, s.79.

¹⁶ Liu, *Doğu Türkleri*, s.219; Ayrıca bkz. BK, D: 13-15. satırlar: “Babam kağan uçtuğunda kendim 8 yaşında kaldım. O töre üzerine amcam kağan oturdu.” Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, Boğaziçi Yay., 2013, 47. Baskı, s.70-71.

¹⁷ Ts’e-Fuyüan-ku’de şu şekilde tasvir edilmektedir: “Türkler, sonraki Wei zamanında kendilerini kağan ilan ettiler. Onun karısının unvanı ho-k’o-tun (k’o-ho-tun, yani katun/hatun); oğul ve kardeşlerine Tigin derler; başka boyların askerlerini idare edenler Şad’dır. Onların en yüksek unvanı Ch’ü-lü-ch’o’dur; sonra A-p’o (Tarkan), sonra İlteber, sonra Tu-tun (Tudun), sonra Erkin gelir. (Bölüm 962, s.11319, 10/a) bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, I-II-III, Ankara, TTK Yay., 2014, 2. Baskı, s.137. Ayrıca bir diğer kaynak Sui-shu’da ise Türk Kağanlığı’nın rütbeleri ile ilgili olarak şu şekilde bilgi verilmektedir: “Eski rütbeleri Ye-hu (Yabgu), onun altında Şe (Şad), onun altında T’e-le (Tigin), onun altında Tu-ten-fa ve diğerleri olmak üzere, toplam 23 sınıftıydı ki, hepsi babadan oğula geçiyordu.” Liu, *Doğu Türkleri*, s.63. Bundan başka Orhun Yazıtlarından: BK, D: 10-12. Satırlar: “Yukarıda Türk Tanrısı, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiştir. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye, babam İltirış Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır. Babam kağan on yedi erle dışarı çıkmış. Dışarı yürüyor diye ses işitip şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş. Toplanıp yetmiş er olmuş. Tanrı kuvvet verdiği için, babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş. Doğuya batıya asker sevk edip toplamış, yığmış. Hepsi yedi yüz er olmuş. Yedi yüz er olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadının töresince yaratmış, yetiştirmiş. Tölis Tarduş milletini orda tanzim etmiş. Yabguyu, şadı orda vermiş.” Bkz Ergin, *Orhun Abideleri*, s.68-69.

¹⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lûgati’t-Türk*, s.443.

¹⁹ Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.38.

kağan olduğunda yeğeni Şetu'yu Ör-fu Kağan olarak devletin doğu kanadına ve küçük kardeşi Ju-tan kağanın oğlunu da Pu-li Kağan olarak batı kanadına görevlendirmişti.²⁰ İleriş Kağan 691 yılında öldüğünde çocukları Bilge 8 ve Köl Tigin'de 7 yaşında olduğundan yerine Kapgan başa geçmişti.²¹ Ve Kapgan Kağan'da 697 yılında Bilge'yi Tarduş halkı üzerine Sağ Kanat Şadı olarak (Tarduş Şad) ve kardeşi To-si-fu'yu da Sol Kanat Şadı ilan etmiş; oğlu Fu-kü'yü (İnel, İni İl ya da Böğü) de Küçük Kağan ilan ederek, yedi Şad'ın üstünde bir *orun* vermişti.²²

Kapgan, kağanlığı *töre* uyarınca ölen ağabeyinin tahtını yeğenlerinin yaşlarının küçük olmasından ötürü elde etmişti. Ancak oğlunu daha sağlıklı yerinde iken Küçük Kağan unvanı ile varis olarak ataması töreye uygun bir hüküm değildi. Nihayetinde kendisinden sonra tahta geçme önceliği, yeğenleri Bilge ve Köl Tigin'in hakkı olmasına karşın; oğlunun kağanlığını güçlendirmeye yönelik bir adım daha attı. Bilindiği üzere Türk Kağanlığı töresinde bir sol kanat (doğu), sağ kanattan (Batı) mertebe bakımından daha üstündür.²³ Kapgan, bu nedenle tahta çıkma şansı daha yüksek ve mertebesi üstün olan Sol Kanat Şadlığını kardeşi To-si-fu'da (T'u-hsi Bäg) kalmasına müsaade etmiş²⁴;

²⁰ Liu, *Doğu Türkleri*, s.64.

²¹ Liu, *a.g.e.*, s.217-219. Ayrıca KT, D: 30. Satır: "Babam kağan uçtuğunda küçük kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı."; BK, D: 13-14. Satırlar: "Babam kağan uçtuğunda kendim sekiz yaşında kaldım." Bkz. Ergin, *Orhun Abideleri*, s.50-51, 70-71.

²² Liu, *Doğu Türkleri*, s.226; Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.352, 360; Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul, Dergah Yay., 2016, 1. Baskı, s.283.

²³ Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, s.267; Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016, 1. Baskı, s.245.

²⁴ Tang-şu'da To-si-fu'nun (Tu-si Bey) İleriş Kağan zamanında Yabgu ve Kapgan'ında şad olarak atandığı belirtilmektedir. Ancak Kapgan Kağan'ın başa geçmesinin ardından To-si-fu hakkında kaynakta iki farklı bilgi verilmektedir. Birincisi Kapgan'ın onu Sol Kanat Şadı olarak atadığı; diğerinde ise Kapgan'ın başa geçtikten sonra onun Sol Kanat Şadı olarak görevine kaldığı yerden devam etmesine müsaade ettiği yönündedir. Her iki durumda da T'o-si-fu (Tu-si Bey) Sol Kanat Şadı olarak görevlendirilmiştir. Ancak burada ilginç olan durum, Kapgan Kağan'ın oğlu Fu-kü'yü (İnel Kağan, İni İl Kağan) sadece Küçük Kağan unvanı ile 7 şadın üstünde bir konuma getirmekle kalmayıp, ona T'o-si Kağan yani "Batıyı Ele Geçiren Kağan" unvanını da vermesidir. Diğer bir deyimle bu onun "Yabgu"nun makamını, yeni oluşturduğu veliaht "Küçük Kağan" mertebesi ve göreviyle birleştirildiği anlamına gelmektedir. Dolayısı ile bu durum da kardeşi To-si-fu, "yabgu" mertebesinden alınmış ve Sol Kanat Şad'ı olarak görevlendirilmiş oluyordu. Bu bakımdan kaynağın verdiği ilk bilgi yani To-si-fu'nun bu yeni göreve atandığı daha mantıklı olmaktadır. İlgili bilgiler için bkz. Liu, *Doğu Türkleri*, s. 214, 226-227, 295, 302-303; Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, s.267. Nitekim Gömeç'e göre de İni İl Kağan ve Giroud'a göre de "Küçük Kağan" mertebesi yapay ve başka bir tarafta adından söz edilmeyen unvanlardır.

ondan nispeten daha aşağıda olan ve tahta geçme sırasında ihtimali düşürülen Sağ Kanat Şadlığını da yeğeni Mokilien (Bilge) Tigin’e vermişti. Böylece Bilge tahta geçme önceliğinde amcasından da geride bırakılmış oluyordu. Bilge, tüm bunlara karşın, “*Amcam tahta oturduğu vakit kendim Tigin olduğum müddetçe amcam kağana işimi, gücümü verdim. Tanrı buyurduğu için on dört yaşında Tarduş milleti üzerinde Şad olarak oturdum*”²⁵ diyerek amcasının kararına karşı gelmediğini ifade etmiştir. Belki henüz genç ve gerekli gücü olmadığı için, belki de olası bir iç kavgaya sebebiyet vermek istemediği için bu karara uymuş olabilir. Bu kısım şimdilik soru işareti olarak kalmaktadır.

II. Kapgan Kağan’ın Töre İhlâli ve Köl Tigin’in 716 Yılı Askerî İhtilâli

Kapgan Kağan’ın 700-716 arasında vuku bulan askeri harekâtları boyunca Tarduş Şad (Bilge) ve Köl Tigin kardeşler çok aktif rollerde bulunmuşlardır.²⁶ Hatta Tonyukuk’un idaresinde batıya Türgiş seferlerine ve ardından Kapgan’ın idaresinde Çin’e yönelik askeri harekâtlarına katılmışlardır. İşbu Çin seferinde özellikle Köl Tigin büyük başarılar elde etmiş ve Çinli kumandan Ong Tutuk’u esir alıp amcası Kapgan Kağan’a sunmuştur.²⁷ Bilge ve Köl Tigin kardeşler amcalarının iktidarı süresince hiçbir zaman ona karşı bir tavır almamışlardır. Kapgan’ın beklediği tehdit yeğenlerinden gelmemiş, tam tersine iktidarının 709-715 arasındaki sert yönetimi yüzünden huzursuzlaşan ve isyana kalkışan boylardan gelmiştir. İktidarının son 6 yılı devlete sürekli isyan eden Türgiş, Az, İzgil, Karluk, Kırgız, Tu-lu, Nu-shih-pi ve Dokuz Oğuz isyanlarını bastırmakla geçirmiş ve son olarak bastırdığı Bayırku isyanı dönüşünde suikasta uğrayarak 716 yılında başı kesilerek öldürülmüştür.²⁸

Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara, Akçağ Yay., 2006, 1. Baskı, s.48, dipnot:88; Giroud, *Gök Türk İmparatorluğu*, s.112.

²⁵ KT, D:17. Satır. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, TDK Yay., 2011, Birleştirilmiş 3. Baskı, s.37.

²⁶ Kapgan Kağan’ın askeri seferleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İsenbike Togan, -Gülнар Kara, -Cahide Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T’ang Tarihi (Chiu T’ang-shu)*, Ankara, TTK Yay., 2006, s.39-51; Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.352-360; Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara, TÜRKSOY Yay., 1997, s.55-76.

²⁷ Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.353.

²⁸ Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.356-360.

Kapgan Kağan öldürüldükten sonra yerine, varis olarak atadığı, “Küçük Kağan” ve “T’o-si Kağan” (Batıyı Ele Geçiren Kağan)²⁹ unvanları ile anılan oğlu İnel (İni İl, Fu-kü ya da Bögü)³⁰ başa geçtiyse de Köl Tigin bir darbe ile onu devirmişti. 716 yılında gerçekleşen bu ihtilal çok kanlı olmuş ve sonucunda kardeşi Mokilien’i Bilge unvanı ile kağan ilan etmiştir. Bu olay, Eski T’ang Tarihinde şu şekilde anlatılmaktadır:

“Kutluk (Ku-to-lu) Kağan’ın oğlu Köl Tigin (K’üe T’êlê), eski boyları birleştirdi ve Kapgan’ın (Mo-ç’o) oğlunu, yani Küçük Kağan Fu-kü’yü öldürdü, aynı zamanda onun kardeşini ve tüm akrabalarını ve yakınlarını da öldürdü. Ağabeyi Sol Bilge Beyi (Hien-wang) Mo-kilien’i kağan ilan etti. Bu, Bilge (P’i-kia) Kağan idi.”³¹

Köl Tigin töre uyarınca tahta geçme hakkı olmayan kuzeni İnel Kağan’ı, akrabalarını ve Tonyukuk hariç diğer tüm devlet adamlarını acımasızca öldürmüştü. Tonyukuk’u sağ bırakma sebebi olarak kızının Bilge Kağan ile evli olması sanılmaktadır. Kapgan Kağan ile arası kötü olduğu için görevinden uzaklaştırılan ve kendi boyuna geri dönmek zorunda bırakılan Tonyukuk³², Bilge Kağan başa geçer geçmez Boyla Bağa Tarkan olarak görevine tekrar geri getirilmiştir. Çin Kaynağına göre Bilge kağan olmak istemiyordu ve kağanlığı kardeşi Köl Tigin’e borçlu olduğundan, ona bırakmak istiyordu.³³ Bu tarz bir teklifin Moğol çağında örneklerine tesadüf edinilmesine karşın³⁴, Türk

²⁹ Liu, *Doğu Türkleri*, s.226-227.

³⁰ İni, sözcük anlamı olarak hem DLT’de ve hem de Eski Uygur Türkçesi’nde küçük kardeş demektir. Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lügat-it-Türk (Türk Dili Divanı)*, çev. Fuat Bozkurt, Konya, Eğitim Yay., 2012, s.208; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, TDK Yay., 3. Baskı, s.95. Ayrıca Kıpçak Türkçesi’nde ise erkek torun anlamına gelmekte; “inim” ise büyük kardeşin küçüğüne hitap etme şeklidir. Recep Toparlı, vd. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, TDK Yay., 2014, 3. Baskı, s.112. O. F. Sertkaya’ya göre Tonyukuk Yazıtında, “İnim, İnil, İnel, İnal (Kağan)” şekillerinde transkripsiyonlanmış Kapgan (Kapağan) Kağan’ın küçük oğlu “Küçük Kağan” şeklinde anlamlandırılmıştır. Sertkaya, Liu Mau-Tsai’deki Çince I-nie K’o-han transkripsiyonu ve “Küçük Kağan” tercümesi yanında Orhun yazıtlarında geçen ini sözcüğü ile İl tiriş sözcüğünün imlalarını göz önüne alarak, Tonyukuk yazıtındaki “İnel” şeklinde geçen sözcüğü “İni İl” şeklinde iki ayrı sözcük olarak uyarlamaktadır. Dolayısı ile İni İl Kağan adını, “Küçük İl Kağan” (Ülkenin Küçük Kağan’ı) olarak açıklamaktadır. Osman F. Sertkaya, “İnel Kağan’ Mı? ‘İni İl Kağan’ Mı?”, *Atsız Armağanı-I*, haz. Erol Güngör & Mustafa Kafalı & Osman F. Sertkaya, Ankara, Altınordu Yay., 1. Baskı, 2017, s.429-430.

³¹ Liu, *Doğu Türkleri*, s.238-239.

³² René Giraud, *Göktürk İmparatorluğu: İleriş, Kapgan ve Bilge’nin Hükümdarlıkları (680-734)*, çev. İsmail Mangaltepe, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1999, 1. Baskı, s.95.

³³ Liu, *Doğu Türkleri*, s.239.

³⁴ Ögedey, tahta geçmek için gönülsüzce davranmış ve kağanlığı amca ve kardeşlerine teklif etmiştir.

Kağanlığı'nın birinci evresine ait sadece bir olayda görülmektedir.³⁵ Ancak ağabeyinin kağanlık teklifini Köl Tigin reddetmiştir. Bunun üzerine Bilge Kağan onu Sol Kanat Şadı³⁶ ilan edip, ordunun tüm komutasını ona vermiştir.³⁷ Burada Bilge Kağan acaba kağanlık nazı usulüne uygun davranarak bu işe gönülsüzmüş gibi kendini gösterip; istemiyormuş gibi bir tavır mı sergiledi? Yoksa gerçekten de kardeşinin bu büyük fedakârlığından ötürü onun hakkı olduğunu düşündüğü için mi bu teklifte bulunmuştu? Bu kısım tam olarak bilinmemektedir. Ancak bilinen bir şey var ise o da parricida³⁸ suçunu işleyerek

Aynısını Güyük'de yapmıştır. Bkz. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, TTK Yay., 2013, 1. Baskı, s.186-189, 235.

³⁵ “Şe-tu (Şa-po-lüe), küçük oğlu çok mahcup ve çekingen olduğu için önce yazdığı vasiyetinde, küçük erkek kardeşi Ye-hu (Yabgu) olan Ç'u-lo-hou'yu tahtına varis tayin etmişti. Yung-yü-lü, Ç'u-lo-hou'ya, onu alıp getirmek üzere bir görevliyi gönderdi. Ç'u-lo-hou'yu tahta çıkartmak istedikleri sırada, Ç'u-lo-hou, Yung-yü-lü'ye şunları söyledi: *Mu-han Kağan'dan beri hep küçük erkek kardeşi kendisinden büyük olana, meşru olmayan oğlu, meşru olana tercih etmeyi akışkanlık haline getirdik. Böyle yapmakla atalarımızın kurallarını inkar etmiş oluyoruz. Böylelikle de birbirimize saygımız kalmıyor. Tahta sen çıkmalısın, bende hiç tereddüt etmeden önünde eğilmeliyim!*” Fakat Yung-yü-lü de bir görevli aracılığıyla Ç'u-lo-hou'ya şunları ilettiler: *Sen benim amcamsın, babamla köklerin aynı ve ikiniz bir gövde oluşturuyorsunuz. Ben bu gövdenin sadece bir da ya da yaprağıyım. Benim hükümdar olmam doğru değil, bu, kökleri ve ağacın gövdesini, dal ve yaprak yerine koyarak aşağılamak demektir, üstelik benim gibi genç ve sıfatsız biri, amcam olan seni de aşağılamış olur. Ayrıca ölmüş babamın emrine de karşı gelemem. Bu yüzden tereddüt etmemeni rica ediyorum.* Defalarca edilen allı pullu iltifatlardan sonra Ç'u-lo-hou sonunda tahta çıktı. Ye-hu Kağan unvanını aldı ve Yung-yü-lü'yü, Ye-hu (Yabgu) tayin etti.” Bkz. Liu, *Doğu Türkleri*, s.79-80.

³⁶ Metinde Sol Bilge Beyi ya da Kralı (Hien-wang) şeklinde geçmektedir. Liu, *Doğu Türkleri*, s.239; Togan, vd., *Eski Tang Tarihi*, s.51. Bombacı'ya göre Kadim Türklerde “Sol Bilge Beyi” diye bir unvan yoktur. Sol Bilge Beyi unvanının “şad” unvanına tekabül ettiği ve dolayısı ile sağ ve sol kanat şadlarının varlığından söz etmektedir. Nitekim yazıtlarda da aynı anda iki şadın varlığından bahsedildiğinden, dolayısı ile Hunlar döneminde varlığı bilinen “Sol Bilge Beyi” unvanının aslında Türk Kağanlığı'nda “Sol Kanat Şadı” şeklinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Sol Kanat Şadı, Sağ Kanat Şad'ından yaşça büyük ve tahta geçme şansı yüksek olan amcaya veya varise verilmektedir. Örneğin Kağan'ın kardeşi T'u-hsi Bäg Sol Kanat Şadı ve yaşça küçük olan yeğeni Bilge Kağan ise Sağ Kanat Şad'ı olmak üzere Tarduş Şad unvanıyla On-Okların yönetimine atanmıştı. Daha sonra Bilge, kağan olmadan önce Sol Kanat Şadı olarak tayin edilmiş ve bütün askeri işlerin idaresi ona verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. “Sol Kanat Şadı” ve “Sağ Kanat Şadı” başlıkları; Togan, vd., *Eski Tang Tarihi*, s.251-255.

³⁷ Liu, *Doğu Türkleri*, s.239.

³⁸ Latince de akrabalarını öldüren kişiye “parricida / parricidae”; yakın akraba cinayetine de “parricidium / parricidi (i)” denilmektedir. İngilizce'ye de “parricide” olarak yerleşen bu sözcük, “the crime of killing your father, mother or a close relative; a person who is guilty of this crime”, yani “baba, anne veya yakın bir akrabayı öldürme suçu; bu suçu işleyen kişi” anlamına gelmektedir. Bilgiçinbkz.:Furkan Akderin, *Latince Sözlük*, İstanbul, Say Yay., 2012, 1. Baskı, s.398-399; Oxford Learner's Dictionaries: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/parricide?q=parricide>; Latdict: Latin Dictionary & Grammar Resources: <http://latin-dictionary.net/definition/29370/parricida-parricidae>;

asıl fedakârlığı kardeşi Köl Tigin'in yapmış olmasıydı.

III. 716 İhtilâli Sonrası Köl Tigin ve Türk Töresi

Türk Kağanlığı'nın tarihinde bir gelenek halini alan ve tahta geçen her kağanın ilk vazifesi olan görev atamalarında kağanlar, kendilerinden sonra devletin ikinci adamı olarak bir küçük kardeşlerine *yabgu*³⁹ ve gerekli gördüğü diğer kardeş, oğul ve yeğenlerini de *şad*⁴⁰ olarak tayin etmekteydiler. Türk Kağanlığı tarihinde bu tür atamaların örnekleri çoktur.

Türk Kağanlığında, kağanların göreve atanmamış çocuklarına *tigin* (ya da *tegin*)⁴¹, bir vazife ile görevlendirilen ve kendilerine bağlı ülüşleri olanlara ise *şad*⁴² unvanı tevdi edilmektedir. Hatta kağanlar, tahta çıkmadan önce *şad* unvanı taşımakta ve sol *şad* unvanı bir bakıma veliaht için kullanılmaktadır.⁴³ Bilge Kağan, amcası Kapgan Kağan zamanında tiginlikten terfi edip Tarduş Şad olarak atandığını açıkça dile getirirken⁴⁴ kendi kardeşi için ne böyle bir

Latdict: <http://latin-dictionary.net/definition/29372/parricidium-parricidi-i>.

³⁹ Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.873.

⁴⁰ Türk Kağanlığı hiyerarşisinde Şad ve Yabgu unvanları birbirleriyle çok yakın ilişkisi bulunan iki mertebedir. Ancak yabgu unvanı, Batı Türklerini doğudaki kağanı temsilen yönetmesi amacıyla verilmektedir. Şad ise Doğu Türklerinde Sağ Kanat Şadı ve Sol Kanat Şadı olmak üzere toplamda 2 adet olurken, Batı Türklerinde daha sık kullanıldığı görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, s.112-114. Togan, vd., *Eski T'ang Tarihi*, s.82. Yabgu unvanının bazı dönemlerde şad unvanından sonra geldiğine dair görüşlerin varlığının yanı sıra yabgu daha çok idari yönü ile ağır basmakta olup; şad ise yüksek ordu komutanlığı ile ön plandadır. Fikret Turan, "Eski Türkçeden Orta Türkçeye Askeri Rütbe ve Unvanlar", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 58, Sayı: 1, 2018, s.158, 159 dipnot: 6.

⁴¹ Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.483.

⁴² Gumilëv, *Eski Türkler*, s.76; Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.33-36.

⁴³ Ch'u-lo Kağan daha önce Eltabâr Şad, Eliğ Kağan ise Bağatur Şad, Eliğ Kağan'ın kendisine, kağan unvanıyla ülkeyi yöneten 2. Kişi olarak atadığı T'uli Kağan ise Ni-pu Şad unvanını taşıyordu. Togan, vd., *Eski T'ang Tarihi*, s.82.

⁴⁴ KT, Doğu, 17. Satır: "Babam kağan öldükten sonra töre uyarınca amcam kağan tahta oturdu. Amcam kağan tahta oturup Türk halkını yeniden düzenledi (ve yeniden) doyurdu. Yoksulu zengin etti, azı çoğalttı. Amcam kağan tahta oturduğunda ben Tarduş halkı üzerine Şad idim." Talat Tekin, *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Ankara, BilgeSu Yay., 2017, 1. Baskı, s.40-41; Ergin, *Orhun Âbideleri*, s.46-47. Ayrıca bkz. BK, Doğu, 14-15 satırlar: "Babam kağan öldüğünde kendim sekiz yaşımda kaldım. O zamanki töreye göre amcam kağan tahta oturdu. Amcam kağan tahta oturduğunda ben tigin dim. Amcam kağan tahta oturduğu vakit kendim tegin olduğum müddetce amcam kağana işimi, gücümü verdim. Tanrı buyurduğu için on dört yaşımda Tarduş milleti üzerinde Şad idim / olarak

atıfta bulunmamakta, ne de Köl Tigin’den bahseden kaynakların hiçbirinde yabgu veya şad unvanı geçmemektedir. 716’daki olayın ardından Köl Tigin’in “Sol Kanat Şadı” olarak çok açık bir şekilde yükseltildiği belirtilmesine karşın, neden terfi edildiği unvan ile anılmadığı ise bir başka soru işaretidir. Eğer Köl Tigin Sol Kanat Şad’ı olduysa neden Bilge Kağan söylevinde adı verilmeyen iki şaddan bahsetmektedir: *Kardeşim Köl Tigin ile, iki Şad ile (birlikte) ölesiye yitesiye çalıştım, çabaladım.*⁴⁵ Söz konusu bu iki şadın, Doğu Türklerinde her zaman mevcut olan iki şad⁴⁶, yani sol ve sağ kanat şadları olduğu çok açıktır ve Köl Tigin’in de bunlardan biri olmadığı aşikârdır. Dolayısı ile Köl Tigin “Sol Kanat Şad”lığı unvanını resmi olarak taşıyamadığı için bir ad alamamıştı veya gayr-ı resmi olarak bu görevi kullanıyordu. Ancak Köl Tigin yazıtlarda askeri harekâtları yapan bir komutan gibi değil; yiğit bir asker gibi okumaktayız. Hatta düşmanlarıyla nasıl çarpıştığını, onları nasıl alaşağı ettiğini, hangi atları ve silahları kullanarak yendiğini ve tutsak aldığını ayrıntılarıyla okuyoruz.⁴⁷

Köl Tigin, tıpkı kendisi gibi ön saflarda çarpışan ve hayatını kaybeden amcazadesi Tonga Tigin⁴⁸ gibi bir askerden farksız davranışlar içerisindedir. Elbette hemen her ordu komutanı olası bir mücadelede hayatını kaybedebilmektedir. Ancak Köl Tigin, bir ordu komutanından çok kendini hala milletine kanıtlamaya çalışan ve bunun için ölmek pahasına fedakârlık yapmaya gayret eden bir kişi görünümündedir. Nitekim Bilge Kağan kardeşi için söylemlerinde, milletin ona vefa borcu olduğu ve ona minnet duymasını gerektiğini dile getirmektedir:

“Köl Tigin olmasaydı annem hatun başta olmak üzere diğer annelerim, ablalarım, prenseslerim, bunca hayatta kalanlar cariyeye olacak idi, ölenler de yazıda yabanda yata kalacak idiniz; Köl Tigin olmasa idi hep ölecekdiniz.”⁴⁹

oturduğum.” Ergin, *Orhun Âbideleri*, s.70-71; Vilhelm Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, çev. Vedat Köken, Ankara, TDK Yay., 2011, 2. Baskı, s.139; Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s.37; Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.60-61; Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, s.516-517-564-565.

⁴⁵ KT, D: 26-27. Satırlar. Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.44-45.

⁴⁶ Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Ankara, TTK Yay., 2014, s.270; Togan, vd., *Eski T’ang Tarihi*, s.251-252.

⁴⁷ KT, D: 30-40. Satırlar ve K: 1-10. Satırlar. Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 44-49.

⁴⁸ Kapgan Kağan’ın oğlu. Tonga veya Tunga kaplan anlamına geliyordu. Beşbalık kuşatmasında tutsak düşüp, kale önünde başı kesilerek infaz edilmiştir. Kaynağa göre çok sevilen yiğit bir kişidir. Togan, vd., *Eski T’ang Tarihi*, s.50, 280-281. Ayrıca BK, D: 31. Satır ve KT, K: 7. Satırda cenazesinden bahsedilmektedir.

⁴⁹ KT, K: 9-10. Satırlar. Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.48-49.

İnel Kağan'ın tahttan indirilmesi ve tüm kabinenin katli vakası da Köl Tigin'in anlık bir planlanın sonucu olmamalıdır. Gumilëv bu olayın arkasındaki kişinin Köl Tigin olduğuna inanmaktadır. Onun ordudaki karizması, başarıları ve etkinliğinden cesaret alarak bu planı yaptığı ve töreyi ihlal eden kuzenini katlettiği görüşündedir. Bilge'yi tahta çıkarmasını konusunu da onu kukla gibi yönetmek arzusundan kaynaklandığını açıklamaktadır.⁵⁰ Ancak Bilge Kağan kardeşi tarafından yönetilecek biri değildi ve tam tersine kardeşi ile yakın biriydi. Onun sayesinde iktidara geldiğini ve onunla beraber devleti kurtarmak için planlar yaptığını açıkça söylemektedir:

“Kardeşim Köl Tigin ile konuşup anlaştık. Babamızın, amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın diye, Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kardeşim Köl Tigin ile, iki Şad ile (birlikte) ölesiye yitesiye çalıştım, çabaladım. Öylece çalışıp çabalayıp birleşik halkı ateş (ile) su (gibi birbirine düşman) etmedim.”⁵¹

“Kardeşim Köl Tigin ölesiye yitesiye hizmet ettiği için, Türk Bilge Kağan mülküne (?) kardeşim Köl Tigin'i gözeterek, hükümdar olarak oturdum.”⁵²

Bu durumda Inel Kağan'ı tahttan indirme planını yapan Köl Tigin değil, üç kağana danışmanlık eden, askeri harekâtları planlayan, Kapgan zamanında görevden uzaklaştırıldıktan sonra Inel Kağan'ın ve kabinenin katlinde dokunulmayıp tekrar göreve geri getirilen, yeri geldiğinde Bilge Kağan'ı yönlendiren, onu kararlarından vaz geçiren Bilge Tonyukuk olmalıdır.⁵³ Köl Tigin, işi planlayan değil, işi yapan kişidir. Nitekim kendisine verilen emirleri yerine getiren kusursuz bir askerdir. Bu fedakârlığı akrabalarını katlederek elini kana bulamasına, toplumun belki de ondan nefret etmesine ve töreyi çiğneyerek kendi kariyerine mal olmuştu. 27 Şubat 731 yılında Köl Tigin vefat ettiğinde⁵⁴ Bilge Kağan ona “Inançu apa Yargan Tarkan” unvanı vermiştir: *Ona Inançu Apa Yargan Tarkan unvanını verdim, onu övdürdüm*⁵⁵ Ak buduna mensup

⁵⁰ Gumilëv, *Eski Türkler*, s.383-384.

⁵¹ KT, D: 26-27. Satırlar. Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.44-45.

⁵² KT, Batı Yüzü. Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.50-51.

⁵³ T'ang-şu'da Bilge Tonyukuk'tan “aklı başında cesur biri ve yaşlandıkça giderek daha da akıllanıyor” şeklinde bahsedilmektedir. Hatta Bilge Kağan'ın yerleşik hayata geçmek, Budist ve Taocu tapınaklar inşaa ettirmek gibi fikirlerine karşı çıkmakta ve bunların zararlarını izah ederek onu bu fikirlerinden caydırmaktadır. Liu, *Doğu Türkleri*, s.311-312; V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. Ragıp Hulusi Özdem, haz. Kazım Yaşar Koprıman - İsmail Aka, Ankara, TTK Yay., 2017, 2. Baskı, s.10.

⁵⁴ Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, s.311; Taşağıl, *Göktürkler*, s.375.

⁵⁵ BK, Batı Yüzü. Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.50-51.

bir tigin'in tarkan unvanı aldığına dair bir başka örnek yoktur. Erken dönem Türk tarihinde çok yaygın olarak kullanılan “Tarkan” unvanı hükümdar ailesine mensup kişilere verilmemektedir⁵⁶, hizmetleri sayesinde yükselmiş ve halk içerisinde çıkmış büyük devlet adamlarıdır.⁵⁷ Tarkan'lar vergi vermez ve ceza görmezlerdi. Onların bu rütbesi de nesilden nesile devam etmekteydi.⁵⁸ Inançu, büyük bir memuriyet, vezir, nazır, DLT'de inanılır güvenilir anlamlarına gelmektedir.⁵⁹ Donuk, “Inançu Apa Yargan Tarkan” unvanını Tonyukuk'a ait olduğunu⁶⁰, Ercilasun ise bu unvanlı bir görevliye ait olduğunu düşünmektedir.⁶¹ Tonyukuk'un adının “Boyla Bağa Tarkan”⁶² olduğu görülmektedir ve bunu bizzat kendisi ifade etmektedir.⁶³ Yazıtlarda ise “Inançu Ağa Yargan Targan atıg birtim, anı ögtürttüm”⁶⁴ ifadesinde görüldüğü üzere Tekin⁶⁵, Ergin⁶⁶ ve Orkun⁶⁷'un tercümelerinden de anlaşılacağı üzere bu unvan Bilge Kağan tarafından çok açık bir şekilde Köl Tigin'e verildiği görülmektedir.

Sonuç olarak Kapgan Kağan döneminde devlet içerisinde aktif rol

⁵⁶ Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.40-41.

⁵⁷ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s.269; Turan, “Eski Türkçeden Orta Türkçeye Askeri Rütbe ve Unvanlar”, s.163.

⁵⁸ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, 1. Cilt, Ankara, TTK Yay., 2014, 6. Baskı, s.77.

⁵⁹ Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.17.

⁶⁰ Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s.2.

⁶¹ Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, s.541.

⁶² Gömeç'e ve M. Mori'ye göre de Boyla Baga Tarkan unvanı Tonyukuk'a aittir. bkz. Saadettin Gömeç, “Boyla ve Baga Unvanı”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2010, s.74, 78-79. Ayrıca Tarkan unvanı Türk Kağanlığı'ndan evvel dönemde kullanılmaktadır. Hunlar ve Tabgaçlardan itibaren kullanılan bu unvan, Çin kaynaklarında ta-kuan ve t'a-han şeklinde yazılmaktadır. Tarkan unvanı Pei Shih'de iki yerde geçmektedir. Bu kayıtlardan ilkinde göre Tabgaç İmparatoru Kung'un saltanat devresinin ilkyılında (554) Juan-juan I-cho Ta-kuan, Tabgaçlara âit Kuong-wu adlı yeri yağmalamıştır. İkincisinde ise Juan-juan Kaganı A-na-kuei'yin kardeşi T'a-han'dan bahsedilmektedir. Bu iki kayıttaki unvan şahıs adı gibi görünmektedir. Yıldırım'a göre belki de kaganın kardeşlerine tarhan unvanı verilebilmekte ve bundan ötürü Çin kaynakları bu unvanı ad olarak kaydetmektedir. Kürşat Yıldırım, “Juan-Juan Devleti ile Eski Türk Devletlerinde Kullanılan Müşterek Unvanlar”, VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi 30 Eylül - 4 Ekim, 2013, s.998-999.

⁶³ TY, B:6-7. Satırlar. Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.74-75.

⁶⁴ Giroud'a göre Tarkan unvanı Tonyukuk ve Köl Tigin tarafından kullanılmıştır. “Inançu Apa Yargan Tarkan” adlı hiç bilinmeyen bir kişi, Köl Tigin'in mezarına koyup övdürmek için haklı bir neden bulunmamaktadır. Giroud, *Gök Türk İmparatorluğu*, s.117-118.

⁶⁵ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.50-51.

⁶⁶ Ergin, *Orhun Abideleri*, s.62-63.

⁶⁷ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s.55.

oynamaya başlayan Köl Tigin, Kapgan'ın son dönemi ile başlayan kargaşa ve boyların isyanlarını bastırmak ve devletin kötü gidişatını engellemek uğruna yapılması gereken ne varsa yapan büyük bir kahramandır. Bu uğurda amcası Kapgan gibi şahsi ihtirasları uğruna değil, devletin bekası uğruna halkının gözünde onurunu ve saygınlığını kaybetmeyi göze alarak töreyi ihlal etmiş ve elini akrabalarının kanıyla bulamıştır. İnsanların sevdiği biri olan ağabeyi Bilge'yi başa geçirmiş ve belki de Tonyukuk'un tekrar görevine gelmesinde etkin olmuş ve hatta onun stratejilerinin görev adamı olmuştur. Köl Tigin'in kahramanlığı ve askeri harekâtlardaki kilit rolü sayesinde 709'da başlayan boyların iç isyanını bastırılmış ve devletin ömrünün yaklaşık olarak 33 yıl daha uzamasını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Furkan Akderin, *Latince Sözlük*, 1. Baskı, İstanbul, Say Yay., 2012.
- Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, TTK Yay., Ankara, 2014.
- L. Bazin, "Köl Tegin Mi, Köl Tegin Mi?", *Dil Araştırmaları*, çev. Ebru Kabakçı, Güz, Sayı 19, 2016, ss.209-214.
- Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. Baskı, Ankara, TDK Yay., 2015.
- Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, 2. Baskı, İstanbul, Selenge Yay., 2013.
- S. Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, Oxford University Press, 1972.
- V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. Ragıp Hulusi Özdem, haz. Kazım Yaşar Kopruman - İsmail Aka, 2. Baskı, Ankara, TTK Yay., 2017.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, 1. Baskı, Ankara, TTK Yay., 2013
- Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988.
- Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, 1. Baskı, İstanbul, Dergah Yay., 2016.
- Hasan Göktürk Erdoğan, *Türk Töresi: Eski Türklerde Töre Uygulamaları*, 1. Baskı, Ankara, Karakum Yay., 2018.
- Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 47. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yay., 2013.
- René Giraud, *Göktürk İmparatorluğu: İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, çev. İsmail Mangaltepe, 1. Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1999.
- Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Genişletilmiş 2. Baskı, Çorum, KaraM, 2006.
- Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara, TÜRKSOY Yay., 1997.
- _____, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 1. Baskı, Ankara, Akçağ Yay., 2006.
- _____, "Boyla ve Baga Unvanı", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2010, ss.73-80.
- Lev Nikolayeviç Gumilëv, *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, 7. Baskı, İstanbul, Selenge Yay., 2011.
- Osman Karatay, "Töre Yapmak, Âdet Çıkartmak Eski Türklerde Oydaşılmış Hukukun Toplumsal Temelleri", *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri (21-22 Aralık)*, ed. Fethi Gedikli, İstanbul, 2012, ss. 1-8.
- _____, *Hazarlar - Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*, 1. Baskı, Ankara, Kripto Yay., 2014.
- Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü Lugat-it-Türk (Türk Dili Divanı)*, çev. Fuat Bozkurt, Konya, Eğitim Yay., 2012.
- Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, haz. Ahmet B. Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu, 2.

- Baskı, Ankara, TDK Yay., 2015.
- Liu Mai-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu - Deniz Banoglu, 2. Baskı, İstanbul, Selenge Yay., 2011.
- Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Birleştirilmiş 3. Baskı, Ankara, TDK Yay., 2011.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, 1. Cilt, 6. Baskı, Ankara, TTK Yay., 2014.
- _____, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 1. Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016.
- Osman Fikri Sertkaya, “Göktürk Tarihinin Meseleleri: Kül Tigin mi-Köl Tigin mi?”, *Türk Edebiyatı*, Sayı 35, 1974, s. 23-25.
- _____, “ ‘İnel Kağan’ Mı? ‘İni İl Kağan’ Mı?”, *Atsız Armağanı-I*, haz. Erol Güngör & Mustafa Kafalı & Osman F. Sertkaya, Ankara, Altınordu Yay., 1. Baskı, 2017, ss.419-434.
- Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, I-II-III, 2. Baskı, Ankara, TTK Yay., 2014.
- Talat Tekin, *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, 1. Baskı, Ankara, Bilge-Su Yay., 2017.
- Vilhelm Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, çev. Vedat Köken, 2. Baskı, Ankara, TDK Yay., 2011.
- İsenbike Togan - Gülnar Kara - Cahide Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, Ankara, TTK Yay., 2006.
- Recep Toparlı - Hanifi Vural - Recep Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, 3. Baskı, TDK Yay., Ankara, 2014.
- Fikret Turan, “Eski Türkçeden Orta Türkçeye Askeri Rütbe ve Unvanlar”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 58, Sayı: 1, 2018, ss.155-173.
- Nurdin Useev, “Köl Tigin Kişi Adı ve Manas'ın Ayköl Epiteti”, *Dil Araştırmaları*, Bahar, Sayı: 20, 2017, ss.147-156.
- Kürşat Yıldırım, “Juan-Juan Devleti ile Eski Türk Devletlerinde Kullanılan Müşterek Unvanlar”, VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi 30 Eylül - 4 Ekim 2013, ss.991-1007.

OXFORD LEARNER'S DICTIONARIES

<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/parricide?q=parricide>

Latdict: Latin Dictionary & Grammar Resources:

<http://latin-dictionary.net/definition/29370/parricida-parricidae>

<http://latin-dictionary.net/definition/29372/parricidium-parricidi-i>